

УДК 81'272:373.1:355.01

О.М. ДАНИЛЕВСЬКА, доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: od3556261@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7847-8499>

НА ВІСТРІ ЧАСУ: НОВІТНІ ПІДХОДИ В СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ І МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Актуальність теми, якій присвячена доповідь С.О. Соколової¹, є безсумнівною і з огляду на війну, що триває вже понад десять років, і у зв'язку з тими змінами в суспільному житті, які вона почасти зумовила, а почасти пришвидшила. У різних суспільних групах, зокрема, спостерігаємо стан мовної трансформації як докорінної зміни мовної свідомості та мовної поведінки. Масштаби цих змін фіксують численні соціологічні та соціолінгвістичні зрізи. Спираючись на них, С.О. Соколова провела власне цільове опитування, маючи на меті простежити мовну трансформацію молоді в середовищі військовослужбовців під час російсько-української війни.

Регулярні заміри суспільних настроїв демонструють помітну динаміку в розвиткові мовної ситуації, яку експертні середовища здебільшого оцінюють як позитивну. Однак ця тенденція, обговорювана в інтернетному просторі, нерідко заступає реальність (особливо в інформаційних «бульбашках» небайдужих до мовного питання громадян), послаблюючи здатність до об'єктивного аналізу. У цьому сенсі проаналізований матеріал, роздуми дослід-

¹ Відгук про доповідь С.О. Соколової «Мовна трансформація молоді у військовому середовищі під час російсько-української війни».

Цитування: Данилевська О.М. (2025). На вістрі часу: новітні підходи в соціолінгвістичних дослідженнях мовної свідомості і мовної поведінки. *Українська мова*, 4 (96), 63–68.

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

ниці та її висновки до певної міри справляють враження «холодного душу», адже переконливо доводять на прикладі конкретної суспільної групи, що позитивні зміни, які відбуваються, передчасно визначати як незворотні; що зосереджена на завданні виживання держава як інституція і далі легковажить питаннями мовної політики, а справа впотужнення державної української мови, уналежненої в умовах війни до чинників національної безпеки, досі тримається на мовному активізмові та особистій ініціативі свідомих громадян. Доповідь С.О. Соколової має характер застороги ще й тому, що увагу в ній зосереджено на групі військовослужбовців — суспільній силі, яка оружно боронить, захищає, забезпечує стійкість України. Зрозуміло, що від умотивованості війська, усвідомлення ним своєї мети і місії залежить не лише розвиток подій на полі бою, згуртованість суспільства в боротьбі з агресором, а й напрям повоєнного розвитку суспільно-політичних процесів — і мовної ситуації зокрема.

Російсько-українська війна оприявила цілковиту занедбаність гуманітарної політики в незалежній Україні, де реальні інструменти, ефективність яких доведено досвідом інших країн, здебільшого було підмінено деклараціями та показовими ювілейними заходами. Це зумовило, як можемо припускати, засвідчену соціологічними опитуваннями масову амбівалентність світоглядних орієнтирів, розмитість ідентичності, ознаками чого були визнання мовцями двох рідних мов, парадоксальне поєднання відчуття любові до України і туги за радянським минулим, істотні прогалини у знаннях історії України, поверхові уявлення про розвиток української культури і її здобутки, що не зупиняло від упередженого потрактування її як несучасної чи навіть вторинної, глорифікація імперського культурного спадку — словом, прояви комплексу меншовартості з усіма можливими постколоніальними деформаціями свідомості. Важко не погодитися зі Світланою Олегівною, яка зауважує, що лише дехто з осіб зі зброєю обрав професію військового в мирний час, більшість же ще зовсім недавно була частиною цивільного суспільства, у якому сформувалися їхні мовні звички. Драматизм ситуації в тому, що ці люди сьогодні тримають у руках зброю і від результату її застосування залежить життєздатність держави Україна. Тому об'єктивний і неупереджений аналіз процесів, що визначають мовну трансформацію в середовищі військових, її глибину і напрями, є гостро актуальним. Доповідка слушно наголошувала на ще одному вимірі актуальності досліджуваного питання — активному обговоренні в суспільстві проблеми російськомовних військових, що нерідко стає знаряддям маніпуляцій, за допомогою яких ворожа агентура прагне впливати на українську суспільну думку, підважуючи здатність до опору воєнній загрози.

Доповідь С.О. Соколової, хоч і побудовано на новому емпіричному матеріалі — даних цільового опитування курсантів військових ЗВО, укладається в концепцію багатолітнього системного дослідження мовної свідомості та мовної поведінки українців як чинника мовної ситуації в державі, яке авторка проводить, очолюючи групу соціолінгвістики в Інституті української мови НАН України. Під керівництвом Світлани Олегівни вико-

нано низку тем, за якими можна простежити розвиток методології соціолінгвістичного аналізу навіть на підставі формулювань, а саме: 1) «Мовний побут сучасного українського міста» (2011—2015); 2) «Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні» (2016—2020); 3) «Динаміка мовної ситуації в Україні воєнного й повоєнного часу» (2022—2024); 4) «Українська мова як державна у взаємодії з іншими мовами України» (2021—2025). Робота над цими темами дала змогу розробити теоретичні засади макросоціолінгвістичних досліджень мовної ситуації в державі, випрацювати концепцію та методику соціолінгвістичних зрізів за комплексом кількісних, якісних та оцінних параметрів, започаткувати системний збір даних для вимірювання динаміки мовної ситуації за низкою ознак із застосуванням методів масового та цільового опитувань на базі Інституту української мови НАН України, що заклало фундамент для формування корпусу емпіричних даних і вможливило порівняльні соціолінгвістичні студії, прикладом яких є рецензована доповідь. Як слушно зауважувала С.О. Соколова в одній із теоретичних розвідок, «динаміку мовної ситуації найоб'єктивніше ілюструють результати опитувань, здійснених за тією самою або подібною методикою, оскільки нерідко відмінності в результатах, отриманих різними дослідниками, можна пояснити не лише об'єктивними причинами (інша спільнота, інший час), а й особливостями формулювання запитань, які на перший погляд здаються однаковими, запропонованими варіантами відповідей на ці запитання тощо»².

Долучаючи до аналізу динаміки мовної ситуації в Україні дані різних опитувань, дослідниця завжди зважає на інструментальний складник, оскільки саме він пояснює деяку незбіжність результатів, уможливаючи їх коректне порівняння. Не є винятком і рецензована доповідь. На думку С.О. Соколової, навіть незначні відмінності у формулюванні запитань про рідну мову, мову повсякденного спілкування, мову спілкування в родині тощо і різний набір запропонованих варіантів відповідей потрібно брати до уваги, перш ніж на підставі зіставлення кількісних даних робити висновок про ту чи ту тенденцію. Від спокуси порівнювати непорівнюване (дані масових опитувань і цільових, проведених на обмеженій і нерепрезентативній групі респондентів) Світлана Олегівна застерігає і в цій доповіді, демонструючи, що конкретні дані цільового опитування варто зіставляти з масовими як із точкою відліку.

Методика, що її запропонувала С.О. Соколова, дає змогу обґрунтувати на переконливій емпіричній основі зв'язок між індивідуальним мовним вибором (мовною поведінкою індивіда) та динамічними процесами, що визначають профілі мовної ситуації в регіональному та загальнодержавному вимірах. Багаторічні спостереження за динамікою мовної взаємодії в Україні та опрацювання результатів соціолінгвістичних замірів дали доповідачці

² Соколова С.О. (2024). Соціолінгвістичне знання як рушій національно-мовної трансформації суспільства. С.О. Соколова (ред.), *Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України: монографія* (с. 9). Київ: Інститут української мови НАН України. (Електронне видання). <https://surl.li/uopvlp> (дата звернення: 23.10.2025).

підстави для висновку про те, що «сучасне українське суспільство перебуває на шляху від переважання українсько-російської двомовності до відносно ендоглосної ситуації з переважанням української мови як державної і водночас мови повсякденного спілкування більшості громадян»³. У доповіді цю тенденцію обґрунтовано на прикладі групи військовослужбовців.

Повномасштабна російсько-українська війна зумовила зміни у структурі населення України, що не могло не позначитися на методології соціолінгвістичних досліджень. Ця обставина спонукала С.О. Соколову до вивчення мовної поведінки внутрішньо переміщених осіб, а також до аналізу наслідків масових міграційних процесів у мовній ситуації регіонів, які приймають переселенців. Простеживши зміни в мовній свідомості і мовній поведінці представників якомога ширшого кола соціальних груп, С.О. Соколова запропонувала оригінальну класифікацію суспільних спільнот, що, з одного боку, відповідає унікальній структурі соціуму в умовах війни (жодне інше європейське суспільство не має ані таких груп, ані проблем, із ними пов'язаних, ані умов спостерігати і вивчати відповідні соціальні феномени), а з іншого, — переконливо довела потребу застосовувати різні методи збирання емпіричного матеріалу, спонукаючи дослідника до гнучкості та фахової винахідливості. Однією з таких груп є особи, які перебувають на військовій службі (у зоні бойових дій і в різних регіонах України). У доповіді не лише вичерпно схарактеризовано цю групу й обґрунтовано її неоднорідність, а й визначено соціально-демографічні підстави, які зумовлюють особливості порівняння результатів у цій групі із загальнонаціональними.

Варто наголосити на безпрецедентності проведеного дослідження — як уже зазначали, жодна сучасна соціолінгвістична школа, крім української, не має можливостей безпосередньо вивчати подібний матеріал. І це дає підстави кваліфікувати доповідь С.О. Соколової як унікальну — таку, що не має аналогів у світовій науці. Інтерпретуючи отримані результати, Світлана Олегівна застосовує поняття «мовна трансформація», що розширює термінологійний апарат сучасної соціолінгвістики. Запропоноване тлумачення поняття, його складники та дефініція є новаторськими. І це ще один доказ високого теоретичного рівня української соціолінгвістики, яка не тільки відкриває нові напрями досліджень, а й пропонує інноваційну методiku їх розпрацювання.

Про глибину і ґрунтовність аналізу мовної свідомості та мовної поведінки соціальної групи, яку досліджувала С.О. Соколова, свідчать виявлені кореляції між мовною самоідентифікацією військовослужбовців і їхньою першою мовою; самоідентифікацією і регіоном проживання; самоідентифікацією і мовою повсякденного спілкування. Показово, що ці кореляції узгоджуються з виявленими під час загальнонаціональних опитувань, демонструючи, утім, позитивну тенденцію більш переконливо. Надзвичайно цінним є з'ясування умов формування мовної ідентичності майбутніх українських

³ Соколова С.О. (2024). Сучасний підхід до вивчення мовної ситуації: слов'янський досвід і українські реалії. *Українська мова*, 2, с. 22.

офіцерів у зв'язку з мовною політикою держави, зокрема гуманітарною та мовною освітою (її роллю у формуванні «мовного минулого» представників досліджуваної групи), ефективністю заходів держави з протидії просуванню російських наративів, зокрема ідеологем «русского міра». Обґрунтованими є висновки доповідачки, що містять рекомендації з упровадження у військових ЗВО спеціальних програм мовної асиміляції для тих, у кого є проблеми з опануванням державної мови, з інтеграції в загальний курс мовної підготовки тем, які відображають історію зросійщення населення України та її вплив на сучасну мовну ситуацію в регіонах. Для розуміння перспектив розвитку мовної ситуації важливою є теза про відповідальність цивільних за забезпечення військовим гідного мовного оточення, а це обґрунтовує потребу системної мовної політики в державі.

Висловлю також деякі міркування щодо увиразнення теоретичних засад доповіді. Якщо говорити про мовну трансформацію мовців та їхніх спільнот, зокрема про її напрям у зв'язку з подоланням мовної деформації внаслідок імперської політики попередніх епох, то, крім зазначених у доповіді [відмова від своєї національності і мови — і як від основної етнічної ознаки (*рідна мова*), і як від основного засобу спілкування (*мова повсякденного спілкування*)], можливо, варто додати ще одну деформацію: *розрив між фактом визнання рідною мовою української та реальною мовною поведінкою, за якої основним мовним кодом була російська*. Цю деформацію фіксують усі масові опитування, пов'язуючи з амбівалентністю суспільної мовної свідомості, а соціолінгвісти, намагаючись пояснити, подекуди роблять висновок (на нашу думку, необґрунтований) про нерозуміння українцями поняття «рідна мова», що виявляється в оперті під час визначення рідної мови лише на символічний чинник — рідну мову багато українців розуміють як формальну етнографічну ознаку. (Цей аспект заторкнуто в доповіді у зв'язку з інтерпретуванням результатів опитування, що свідчать про рівень усвідомлення мовцями ваги своєї власної мовної поведінки в загальній мовній ситуації.)

У доповіді представлено матеріал, який спонукає до роздумів про вплив на результати соціолінгвістичних опитувань так званого «парадоксу спостерігача». Як відомо, він полягає в тому, що респонденти здебільшого намагаються вгадати загальний напрям запитань і підлаштувати свої відповіді під очікування інтерв'юера або різко заперечити їм. Припускаємо, що з огляду на закритість та строгу ієрархізованість групи військовослужбовців цей чинник істотно вплинув на результати, тому, на нашу думку, важливо виокремити ті запитання, у відповідях на які він особливо помітний. (У рецензованій доповіді цю проблему С.О. Соколова порушувала, пояснюючи деякі відповіді юнацьким максималізмом опитуваних.)

Отже, доповідь С.О. Соколової підготовлено на високому фаховому рівні з опертям на переконливу джерельну базу; у ній актуалізовано мовознавчу проблему, пов'язану з науковим обґрунтуванням засад мовної політики з комунікативного впотужнення української мови, з'ясування ресурсів, застосування яких здатне зміцнити державну мову в тій або тій сфері та надати позитивним тенденціям із подолання постколоніальних деформацій мов-

ної ситуації в Україні незворотного характеру. У доповіді такими ресурсами щодо групи військовослужбовців визначено посилення мовної підготовки майбутніх офіцерів та національно орієнтована освітня політика. Доповідь пропоную схвалити і на її основі підготувати статтю для оприлюднення в журналі «Українська мова».

Відгук отримано 30.10.2025

Oksana Danylevska, Doctor of Philological Sciences, Senior Researcher
in the Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: od3556261@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7847-8499>

ON THE EDGE OF TIME: LATEST APPROACHES
IN SOCIOLINGUISTIC RESEARCH ON LANGUAGE
AWARENESS AND LANGUAGE BEHAVIOR